

ΤΟ ΠΟΛΥΠΑΘΕΣ ΜΕΛΟΔΡΑΜΑ ΜΑΡΑΘΩΝ – ΣΑΛΑΜΙΣ

ΤΗΝ ατυχή πορεία μιας ελληνικής όπερας και τις περιπέτειες της διαρκώς αναβαλλόμενης παράστασής της επιχειρεί να παρουσιάσει το κείμενο αυτό. Μέσα από τον αθηναϊκό και επαρχιακό τύπο, καθώς και άλλες ιστορικές πηγές του 19^{ου} αιώνα, θα παρακολουθήσουμε τον επίπονο αγώνα του συνθέτη του μελοδράματος *Μαραθών - Σαλαμίς*, Παύλου Καρρέρ, να δει το έργο του να παίζεται στη σκηνή του Δημοτικού Θεάτρου Αθηνών, ενώ παράλληλα θα σκιαγραφήσουμε μία όχι και τόσο κολακευτική όψη της ελληνικής καλλιτεχνικής πραγματικότητας της εποχής εκείνης¹.

Στη συνείδηση του συνθέτη, το μελοδράμα *Μαραθών - Σαλαμίς* είναι το τελειότερο των έργων του². Ο ίδιος ο Παύλος Καρρέρ διευκρινίζει ότι προσπάθησε να ενσωματώσει στο έργο αυτό νεωτερικά στοιχεία, «κατά τας αξιώσεις της νεωτέρας τέχνης»³. Αλλά και τα δημοσιεύματα του καιρού εξάφρουν την ιδιαιτερότητα της μουσικής αυτής σύνθεσης «υπό έποψιν χροιάς και ύφους, όπερ ο μουσουργός εδέησε να μεταχειρισθί»⁴. Για τη μουσική και υφολογική αξιολόγηση της όπερας, καθώς και για την εμφανή ροπή προς το νεοκλασικισμό, η οποία παρατηρείται στην ελληνική μελοδραματική παραγωγή των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα, δεν θα αναφερθώ στο σημείωμα αυτό, αλλά θα παραπέμψω στα κείμενα του μουσικολόγου και πεπειραμένου ερευνητή της ελληνικής μουσικής, Γιώργου Λεωτσάκου, τα οποία δημοσιεύθηκαν στο πρόγραμμα της παράστασης του έργου στην Εθνική Λυρική Σκηνή το Φεβρουάριο του 2003⁵.

1. Η σύνθεση του μελοδράματος και η πρώτη μουσική εκτέλεση αποσπασμάτων

Στα *Απομνημονεύματά* του ο συνθέτης μας μεταφέρει στο φθινόπωρο του 1886 και αφηγείται πώς, πληροφορούμενος ότι ο βαθύπλουτος Ανδρέας Συγγρός ανέλαβε τη χρηματοδότηση της οικοδόμησής του Δημοτικού Θεάτρου Αθηνών, είχε την ιδέα να καταπιαστεί με μία

¹Το κείμενο αυτό πρωτοδημοσιεύτηκε σε πρώτη μορφή στο πρόγραμμα της παράστασης *Μαραθών - Σαλαμίς* του Παύλου Καρρέρ, Εθνική Λυρική Σκηνή, Αθήνα, Φεβρουάριος 2003, σσ. 41-51 και αποτελεί ένα μικρό μέρος μιας ευρύτερης έρευνας σε τοπικές αρχειακές πηγές με θέμα το μελοδραματικό έργο του Παύλου Καρρέρ. Στη συνέχεια παρουσιάστηκε ως προφορική εισήγηση στο συνέδριο με θέμα το Επτανησιακό Θέατρο, Γιορτές Λόγου και Τέχνης, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Λευκάδα, 7-9 Αυγούστου 2003.

²Ο Καρρέρ δηλώνει σε επιστολή του στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, 1/9/1889, σ. 3: «Τολμώ να θεωρώ [το *Μαραθών - Σαλαμίς*] ως το τελειότερον των έργων μου, εξ όσων έγραψα καθ' όλον τον τεσσαρακονταετή βίον μου». Να διευκρινιστεί εδώ ότι ο Παύλος Καρρέρ το 1889 δεν ήταν σαράντα, αλλά εξήντα ετών (γεννήθηκε στις 12 Μαΐου 1829). Προφανώς εννοεί τον τεσσαρακονταετή καλλιτεχνικό του

βίο. Η ίδια επιστολή και στην εφημερίδα *Καιροί*, σ. 4 της αυτής ημέρας. Στην περικοπή του έργου αυτού ένανα των άλλων μελοδραμάτων του Καρρέρ, κατά τη συνείδηση του ίδιου του συνθέτη, αναφέρεται και η επιστολή του δημοσιογράφου και συγγραφέα Σπυρίδωνα Παγανέλη που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, 18/9/1889, σ. 3 με τίτλο «Νέον Ελληνικόν Μελοδραμα»: «[...] ο μουσουργός κρίνει [το *Μαραθών - Σαλαμίς*] ως ασπληκτικώς υπέρτερον πάντων των μελοδραμάτων του».

³Η αναφορά από την ως άνω επιστολή του Παύλου Καρρέρ στις εφημερίδες *Ακρόπολις*, 1/9/1889, σ. 3 και *Καιροί*, 1/9/1889, σ. 4.

⁴«Μεγάλη νέα ελληνική μελοποίησις», εφ. *Νέα Εφημερίς*, 9/10/1887, σ. 4.

⁵Πρόγραμμα παράστασης *Μαραθών - Σαλαμίς* του Παύλου Καρρέρ, Εθνική Λυρική Σκηνή, Αθήνα, Φεβρουάριος 2003.

αντάξια των εγκαίνιων του μελοδραματικής σύνθεσης. «Επί τη περιστάσει της μετά δύο ετών εγκαθιδρύσεως αυτού του θεάτρου, εσκέφθην όπως, ει δυνατόν, έχω μέχρις εκείνης της εποχής έτοιμον κανέν νέον μελοδραματικόν έργον μου. [...] Αναγινώσκων και μελετών δε πολλάς ημέρας της αρχαίαν ιστορίαν των Ελλήνων, ενόμισα κατάλληλον δια μελόδραμα την εποχήν την εγκλείουσαν δύο εκ των περιφανεστάτων κατορθωμάτων, δηλαδή τας δύο ιστορικοτάτας μάχας και νίκας των Ελλήνων εν Μαραθών και Σαλαμίνι. [...] Το επιτοφόρησα δε Μαραθών - Σαλαμίς μελόδραμα ιστορικοτραγικόν εις τέσσαρα μέρη». ⁶ Αφού σχεδιάσει τη δραματική δομή της όπερας ο Καρρέρ, «σκηνήν προς σκηνήν και πράξιν προς πράξιν», τη συντάλη παίρνει, στα τέλη του έτους 1886, ο Επτανήσιος ποιητής (Άγα)Μέμνων Μαρτζώκης για να συγγράψει το λιμπρέτο στην ιταλική γλώσσα ⁷.

Έναν περίπου χρόνο αργότερα, και πριν την ολοκλήρωση της σύνθεσης του μελοδράματος, εκτελούνται για πρώτη και τελευταία φορά δύο μουσικά αποσπάσματα από την τέταρτη πράξη. Στις 9 (ή στις 10) Μαρτίου 1887, η Ιταλίδα υψίφωνος Αικατερίνη Λάνδη - Botarelli, σύζυγος του Κερκυραίου κωμικού μπάσου Αντωνίου Λάνδη, στο πλαίσιο καλλιτεχνικής περιοδείας που πραγματοποιεί το δημοφιλέστατο λυρικό ζεύγος στο νησί της Ζακύνθου, ερμηνεύει τα δύο μουσικά μέρη του μελοδράματος σε φιλανθρωπική συναυλία που διοργανώνει η λέσχη «Ο Ζάκυνθος» ⁸.

2. Η πρώτη αναγγελία

Η επίσημη αναγγελία της όπερας *Μαραθών - Σαλαμίς* δημοσιεύεται με τον τονισμένο τίτλο «Μεγάλη νέα ελληνική μελοποίησις, κατ' αποκλειστικότητα από το ημερήσιο αθηναϊκό

⁶ Το κείμενο προέρχεται από το φύλλο 27 verso του θραύσματος του χειρογράφου των *Απομνημονευμάτων* του Παύλου Καρρέρ, το οποίο επεξεργάστηκε ο Γιώργος Λεωτσάκος και προσάρτησε στο δημοσιευμένο από τον Ντίνο Κονόμο αντίστοιχο κείμενο (βλ. Κονόμος Ντίνος: «Ανέκδοτα Απομνημονεύματα του Παύλου Καρρέρ» *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, χρόνος 19^ο, Αθήνα, 1962, σσ. 239 - 277). Το συμπληρωμένο χειρόγραφο, το οποίο βρίσκεται στο αρχείο του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων στη Ζάκυνθο, εκδόθηκε με επιμελητή το Γιώργο Λεωτσάκο και τίτλο: *Παύλος Καρρέρ. Απομνημονεύματα και Εργογραφία*, Μουσείο Μπενάκη & Ιόνιο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Αθήνα, 2003. Εφ' εξής θα αναφερόμαι στο χειρόγραφο του Καρρέρ με τη συντόμηση: Παύλος Καρρέρης: *Απομνημονεύματα*. Παύλος Καρρέρης: *Απομνημονεύματα* φύλλο 27 verso: «Συνομιλήσα περί τούτου με τον φίλον Κύριον Μέμνονα Μαρτζώκη, όστις δεχθείς ευχαρίστως την πρότασίν μου, όπως μοι γράψει τον αναγκαίον ποιητικόν βιβλιάριον ιταλιστί, αφήκε επ' εμού κλπ [...] Τη 14 Δεκεμβρίου 1886 το ανέγνωσα και το παρέδωσα τω φίλω Μαρτζώκη όπως αρχίση την ποιήσιν του». Η αρχαιότερη βιογραφική αναφορά για τον Ζακύνθιο λόγιο και ποιητή

Αγαμέμνονα Μαρτζώκη (ή Ricordano όπως ο ίδιος εξιστάλιζει το όνομά του - βλ. λιμπρέτο του *Μαραθών - Σαλαμίς* και «Μαραθών - Σαλαμίς», εφ. *Νέα Εφημερίς*, 30/6/1888, σ. 4: «επί δραματίου ιταλιστί στιχοποιημένου λιμπρώς υπό τον καθηγητού κ. Ρικορδάνου Μαρτζώκη» υπογράφεται από τον Γωγ.: «Μέμνων Μαρτζώκης», περ. *Αι Μούσαι* Ζακύνθου, 13/3/1894 σσ. 105 - 106.

⁸ Ο ίδιος ο Παύλος Καρρέρ στα *Απομνημονεύματά* του, φύλλο 27 verso, αναφέρει την 9^η Μαρτίου ως ημέρα της εκδήλωσης: «Κατά τα τέλη του Φεβρουαρίου 1887 ήλθεν εις Ζάκυνθον ο αοιδός κωμικός Κύριος Αντώνιος Λάνδης (Δαφαράνος, Κερκυραίος) μετά της συζύγου του Κυρίας Botarelli δια να δώσουν συναυλίαν τινάς. [...] Την εσπέραν της 9 Μαρτίου εδόθη μεγάλη συναυλία υπό την γενικήν διεύθυνσίν μου εν τη λέσχη «Ο Ζάκυνθος» και έκαμα να ακούσουν δια της Κυρίας Βοταρέλης τα δύο ωραιότερα τεμάχια της 4^{ης} πράξεως [...]». Ωστόσο, η εφημερίδα *Ελπίς* Ζακύνθου, 15/3/1887, σ. 4, τοποθετεί χρονικά την εκδήλωση στις 10 Μαρτίου: Μουσική συναυλία τη Δευτέρα 10/3 στη λέσχη «Ο Ζάκυνθος» υπέρ του πτωχοκομείου «Πρόνοια». Έλαβαν μέρος η κυρία Λάνδη, ο Παύλος Καρρέρης, ο Καμύλλος Μερχάτης, ο Γεώργιος Δομενεγγίνης, ο Αναστάσιος Ν. Μερχάτης.

φύλλο *Νέα Εφημερίς* τον Οκτώβριο 1887⁹. Ο διευθυντής και αρχισυντάκτης της εφημερίδας, Ιωάννης Καμπουργίου, φίλος του Παύλου Καρρέρ και θαυμαστής του μουσικού του έργου¹⁰, αφιερώνει ένα εκτενέστατο άρθρο στην πρώτη παρουσίαση του νέου μελοδράματος του αγαπημένου του καλλιτέχνη.

Στο δημοσίευμα ανακοινώνεται ο μεγαλοπρεπής τίτλος και περιγράφεται παραστατικά η υπόθεση του μελοδράματος. Οι ελληνικές νίκες στον Μαραθώνα και τη Σαλαμίνα είναι τα δύο ιστορικά επεισόδια που ορίζουν το δραματουργικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο αναπτύσσεται το κεντρικό ερωτικό θέμα της όπερας, ενώ παράλληλα λειτουργούν ως αφορμή, για να αναβιώσουν επί σκηνής η αίγλη και το μεγαλείο του αρχαιοελληνικού πολιτισμού «*υπό την έποψιν της αρχιτεκτονικής, της εν γένει καλλιτεχνίας, της χορογραφίας, της θρησκείας και της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Όλα ταύτα εν συντόμω και ανά παν μέρος του όλου έργου, θα παρουσιάζονται ενώπιον του κοινού, μεθ' όλης της αρχαϊκής λαμπρότητας και θα σχηματίσσωσι απαστράπτον, ούτως ειπείν περίφως του κυρίως ερωτικού και τραγικού θέματος του μελοδράματος*»¹¹.

⁹ «Μεγάλη νέα ελληνική μελοποίησις», εφ. *Νέα Εφημερίς*, 9/10/1887, σ. 4.

¹⁰ Η απαρχή της σχέσης αυτής χρονολογείται το 1886, όπως πιστοποιείται από το δημοσίευμα της *Νέας Εφημερίδας*, 8/9/1886, σ. 2: «Ο εν Ζακύνθω διατριβών έγκριτος Έλλην μελοποιός και μουσικοδιδάσκαλος κ. Παύλος Καρρέρης έμελοποίησεν εις ήχον περιπαθέστατον ασματίον του διευθυντού της Νέας Εφημερίδος κ. Ιω. Καμπουργίου επηρασμένον «Με μια τριχ' απ' τα μαλλιά σου» και προσέφερεν αντώ την μελοποίησιν κατά την εκ Ζακύνθου διάβασίν του εις έκφρασιν υπολήψεως και ανάνηρον ποιητικωτάτην. Το ποιημάτιον μετά της μουσικής πιθανότατα θέλει δημοσιευθή το πρώτον εν τω Ελληνικώ Ημερολογίω, όπερ εκδοθήσεται εφέτος πλουσιώτατον εκ των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου υπό του κ. Κ. Φ. Σκόκου. Τω κρατίστω Έλληνι μελοποιώ του Μάρκου Βότσαρη, της Κυρά - Φροσύνης και τόσων άλλων φημισθέντων μελοδραμάτων κ. Παύλου Καρρέρη εκφράζομεν τα εγκαρδία ημών ευχαριστήρια». Αυτό το μικρό ποίημα του Καμπουργίου με τίτλο «Λυπούμαι και την τρίχα σου», δυστυχώς άνευ της μουσικής Καρρέρ, δημοσιεύεται τελικά στο περιοδικό *Ποιητικός Ανθών*, Ζακύνθος, 14/9/1886 α.α., όπου αναφέρεται ότι «ετονίσθη εσχάτως υπό του διατρεπούς μουσουργού κ. Παύλου Καρρέρ». Η αγκάτη του Καμπουργίου προς τον Καρρέρ είναι διάχυτη στην πιο τρυφερή εξ όσων έχουν στα χέρια μας νεκρολογία, η οποία δημοσιεύεται στη *Νέα Εφημερίδα*, με τίτλο «Επί τω θανάτῳ του Παύλου Καρρέρ», 13/6/1896, σ. 5. Παραθέτω το σχετικό με τον Καμπουργίου απόσπασμα, στο οποίο περιγράφονται με λεπτότατες αποχρώσεις η καλλιτεχνική ευαισθησία και η ευγένεια του συνθέτη: «[...] Εις τον πρώτον διευθυντήν και αρχισυντάκτην της Νέας Εφημερίδος όταν

τον είδε προ δεκαετίας περίπου εν Ζακύνθῳ φιλοξενούμενον, συγκεκινημένος εκ της συναντήσεως (διότι η Νέα είχαν εκθύμῳ συμμερισθόν τον ενθουσιασμόν επί τη παραστάσει των μελοδραμάτων του), είπεν ότι πολλῶ θα ήτο ευτυχής αν έλάβανε παρ' αυτού ολίγους στίχους, ποημάτων τι οιονδήποτε. Ο διευθυντής (τότε) της Νέας επειδή επρόκειτο την επισύσσειν λίαν πρωί ν' αποχαιρετήσῃ την προφιλεστάτην Ζακύνθον και δεν είχε καιρόν να γράψῃ τι νέον, εοκάλισεν εις τα χαρτάκια του θυλακίου του και ανευρών ενεχείρισε τῷ διδασκάλῳ ασματίον: «Με μια τριχ' απ' τα μαλλιά σου / Έδσεος λουλούδια δύο / Έφενγα και μου πες: στάσου» κτλ. κτλ. Την επισύσαν λίαν πρωί, ετοιμαζών ήδη τας αποσκευάς του, έλαβεν επιστολήν κατεπείρουνσαν λίαν. Ανοίγει... Τι ήτο; Μελοποίησις των μικρών εκείνων στιχαρίων του, υπό του Καρρέρ, πρωτοτυπωτάτη, συνοδευομένη και δι' επιστολής, εν η η ποιητική τρυφερότης της εκφράσεως ημιλλάντο προς την μουσουργικήν δεινότητα του συνοδευόντος αυτήν ασματίου. Δεν είχε κοιμηθῇ την νύκτα εκείνην ο περιπαθέστατος συνθέτης, ίνα τελειώσῃ, όπως το ήθελε, το μικρόν εκείνο, αλλά μέγα δια την μετέπειτα διαδοθείσαν φήμην του, έρχον τον εκείνο. Μανθάνομεν, ότι ο λαβών αυτό το φυλλάτι ως κειμήλιον και μόνον τα δάκρυά του το εκηίδωσαν ολίγον, όταν το επανέλαβε εις χείρας του και το έβλεπε, το έβλεπε την ημέραν καθ' ην έμαθε τον θάνατον του Καρρέρη, κλαύσας ώστε να του φανῇ νύκτα ζοφερά το φως!».

¹¹ Ο Παύλος Καρρέρ στα *Απομνημονεύματά* του, φύλλο 27 verso, εξηγεί ότι σκοπεύει να μετουσιώσει την ιστορία του Ηροδότου σε υλικό μελοδράματος, «εισάγων μύθον τινά ερωτικόν περιεχομένον». Ωστόσο, το ερωτικό αυτό θέμα μάλλον θεωρείται έλασσον από τον τύπο της εποχής και πουθενά δεν περιγράφεται. (βλ.

Η φράση «αρχαϊκή λαμπρότητα» μας προετοιμάζει για την περιγραφή των επιμέρους πράξεων και σκηνών που ακολουθεί: «[...] Ασμάτα λυρικά, χοροί και απαγγελία εκτελούνται ενώπιον πολυπληθούς ακροατηρίου εν τω Διονυσιακώ Θεάτρῳ των Αθηνών. [...] Εἰς τους Δελφούς ἐν ωραιότατον πανόραμα του Παρνασσού μ' ὅλους τους μεγαλοπρεπεῖς ναούς, ἀγάλματα, κρήνας, βράχους καὶ λοιπά, φωτιζόμενα ὅλα δια τῆς σελήνης εἶναι τι το ἐξόχως μυστηριώδες, μαγευτικόν καὶ ἐπιβλητικόν. [...] Παρουσιάζονται] ιεροτελεστίαι, ὕμνοι, χοροί, μῆνσεις. [...] Ἐκ του στρατοπέδου του Ξέρξου, θα φανῇ μακρόθεν ἡ πυρπόλησις των Αθηνών καὶ ἡ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνος [...]. Σκηνικά, χορογραφία, πολυτελεῖς ἐνδυμασίαι Ἑλλήνων καὶ Περσών, μηχανήματα [...]». Οι σκηνικές απαιτήσεις εἶναι τεράστιες, «ἀλλ' οὐχὶ ἀκατόρθωτοι, διότι τὴν σήμερον οἱ μηχανικοὶ καὶ σκηνογράφοι προόδευσαν τεραστίως καὶ τα πάντα συντελοῦσιν».

Πρόκειται για μία υπερπαραγωγή μοναδική για τα ελληνικά δεδομένα, προορισμένη να παρουσιαστεί σε «θέατρον ἀντάξιον πρωτενούσης». Ο ελληνικός και αρχαιοπρεπής χαρακτήρας του έργου προκαλεί «εθνική αγαλλίαση» και συνιστά ένα ακόμη επιχείρημα υπέρ της προοπτικής αυτής¹². Το άρθρο αρχίζει και τελειώνει τονίζοντας ότι η όπερα αυτή δημιουργήθηκε με σκοπό να παρουσιαστεί σκηνικά κατά τα εγκαίνια του Δημοτικού Θεάτρου Αθηνών και, προβάλλοντας συγκινησιακά τις άφθονες αρετές του έργου και του μουσουργού, επιχειρεί να αποσπάσει μία δεσμευτική υπόσχεση από τον Ανδρέα Συγγρό και να εξασφαλίσει την εύνοια και προστασία του¹³. «Ο κ. Καρρέρ τοσούτον μέγα ἔργον ἐξ ἐμπνεύσεως ἀγνῆς ἐπιβληθεὶς να ποιήσῃ τῇ νεωτέρα γενεά, δὲν ἐννοεῖ ἄλλον ἐμὴ τὸν κ. Συγγρόν, τὸν τοῦ θεάτρου ιδρυτὴν να παρακαλέσῃ ὥπως δεχθῇ οὗτος τὴν ἀφιέρωσιν τοῦ ἔργου του καὶ τῷ παράσῃ τὴν ἰσχυράν αὐτοῦ προστασίαν ὥπως τελειότερον ἐγκαινίσῃ τὴν σειρὰν των παραστάσεων. Πρέπει να ἔχῃ τὴν βεβαιότητα ο κ. Καρρέρ ὅτι τὸ ἔργον του μετὰ χαράς θα γίνῃ δεκτὸν πρὸς παράστασιν [...]»¹⁴.

«Μεγάλη νέα ελληνική μελοποίησης», *Νέα Εφημερίς*, ὁ.π.: «Το κύριον θέμα, ἦτοι το ἐρωτικόν ἀπ' ἐδῶ ἀρχίζει καὶ ἐκτυλίσσεται, ἀλλὰ περὶ τούτου δὲν πρέπει να γίνῃ λόγος ἀπὸ τοῦδε»).

¹² «[...] Μετ' εθνικῆς αγαλλίασεως δυνάμεθα να εἰπώμεν ὅτι τὸ σύνολον τοῦ ἔργου ἐμπεριέχει κάτι τι μεγαλοπρεπές καὶ λαμπρότατον, ἀντάξιον δὲ τῆς περιστάσεως των ἐγκαινίων τοιούτου θεάτρου δια τὴν ὁποίαν καὶ ἐποιήθη [...] [Ο Καρρέρ] θα προσφέρῃ ὡς Ἑλλήν μουσουργός [τὸ ἔργο] ἐπὶ τῇ ἐνάρξει των παραστάσεων του θεάτρου».

¹³ Δυστυχώς, τὸ συναρπασικότητα κείμενο των Απομνημονευμάτων του Ανδρέα Συγγρού διακόπτεται τὸ ἔτος 1873 καὶ συνεχίζεται ἀπὸ τὸ 1892 καὶ ἐπειτα, παραλείποντας τὰ ἐνδιάμεσα γεγονότα, ἐκ των οποίων καὶ ἡ οικοδόμησις τοῦ Δημοτικοῦ Θεάτρου Αθηνών (βλ. Συγγρός Ανδρέας: *Απομνημονεύματα*, ἐπιμείλεια: Άλκης Ἀγγέλου καὶ Μαρία - Χριστίνα Χατζηιωάννου, βιβλίο δεύτερο, μέρος τρίτο, σ. 104). Για τὸ Δημοτικὸ Θέατρο Αθηνών βλ. Φεσσά - Ἐμμανουήλ Ἐλένη: *Η Αρχιτεκτο-*

νική του Νεοελληνικοῦ Θεάτρου 1720 - 1940, Τόμος Α', Ἀθήνα, 1994, σσ. 280 - 302.

¹⁴ Καὶ συνεχίζει: «[...] δια καὶ μετὰ πολὺ περισσοτέρας ζέσεως, ὡς μανθάνομεν, καταγίνεται ἐν τῇ ὥρᾳ καὶ μυροβόλῳ πατριδὶ του ἐργαζόμενος εἰς τὴν ἐντελεστέραν αὐτοῦ σύνταξιν καὶ μελοποίησιν ὥπως δυνήθῃ να ἱκανοποιήσῃ καὶ τὸ μέγαν προσάτην τῆς πρώτης ταύτης παραστάσεως καὶ τὰς ἐλπίδας ἀσπίνας ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν τὸ πανελλήνιον ἀνέθηκεν εἰς αὐτὸν ὃν τοσούτον τιμὰ γνωρίσαν καὶ των τῶσων ἄλλων ἐθνικῶν συνθέσεων των». Στὶς «εθνικές» αὐτές συνθέσεις τοῦ Παύλου Καρρέρ συμπεριλαμβάνονται τρεῖς ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἐπανάστασις ὀπερες (ὁ δημοφιλέστατος Μάρκος Μπότσαρης, ἡ Κυρά Φροσίνη καὶ ἡ Δέσπω, Ἡρώς του Σουλίου), καθὼς καὶ μία σειρὰ ἐλληνικῶν ασμάτων καὶ μελοδραματικῶν σκηνῶν. Μετὰ τὸ μελόδραμα *Μαραθῶν - Σαλαμίς*, ὁ Παῦλος Καρρέρ συνθέσκει ἄλλη μία ὀπερα ἐθνικοῦ περιεχομένου με τίτλο *Λάμπρος Κατωῶνης*, τῆς ὁποίας ἐλάχιστα ἰχνη ἔχουν - πρὸς τὸ παρὸν - ἐντοπιστεῖ.

3. Η παράσταση των εγκαινίων του Δημοτικού Θεάτρου

Με την έλευση του 1888, ο αθηναϊκός και γενικότερα ελληνικός τύπος, ακολουθώντας το παράδειγμα της *Νέας Εφημερίδος*, υποστηρίζει με θέρμη την προοπτική παράστασης «τον εξόχον αυτού μελοδράματος, όπερ προώριται να καταλάβη επιφανή θέσιν εις τα χρονικά του ελληνικού θεάτρου»¹⁵, κατά τα εγκαινία του Δημοτικού Θεάτρου. Ένα άρθρο μάλιστα, σε ζακωνινή εφημερίδα μας πληροφορεί ότι ακόμα και το «εν Παρισίσις εκδιδόμενον περιοδικόν Revue Lyrique της 1 Ιανουαρίου υπό τον τίτλον «Το θέατρον εν Ελλάδι» δημοσιεύει ότι ο διακεκριμένος ημών συμπολίτης κ. Παύλος Καρρέρ ετοιμάζει νέον μελόδραμα όπως παρασταθή εις τα εγκαινία του εν Αθήναις ανεγειρομένου θεάτρου, υπό τον τίτλον Μαραθών – Σαλαμίς»¹⁶.

Διαβάζοντας τις δημοσιευμένες αναγγελίες και περιγραφές της πλοκής του μελοδράματος, έχει κανείς την αίσθηση ότι ο ίδιος ο Καρρέρ συστηματικά διοχέτευε στον τύπο γραπτές πληροφορίες για το έργο του. Διατυπώσεις, εκφράσεις και αξιολογήσεις σχεδόν πανομοιότυπες παρατηρούνται ανάμεσα σε διαφορετικά δημοσιεύματα, παραπέμποντας σε κάποια κοινή πηγή που θυμίζει, όσο πρώιμο κι αν φαίνεται, κείμενο δελτίου τύπου. Θα ήταν ακραίο, άραγε, να φανταστούμε τον Καρρέρ να έχει από τόσο παλιά τη συνείδηση της αναγκαιότητας δημοσιοποίησης και προβολής του καλλιτεχνικού του έργου και να εφαρμόζει μία ενεργητική επικοινωνιακή πρακτική με τη βοήθεια του μοναδικού μέσου μαζικής ενημέρωσης της εποχής, του γραπτού, δηλαδή, ημερήσιου και περιοδικού τύπου;

Τα δημοσιεύματα πληθαίνουν από τα μέσα του 1888, καθώς ολοκληρώνεται πια η σύνθεση του έργου και πλησιάζει ο καιρός των εγκαινίων του Δημοτικού Θεάτρου¹⁷. Όλα ανεξαιρέτως χαιρετίζουν την αποπεράτωση της όπερας και εκφράζουν τη βεβαιότητα ότι πολύ σύντομα οι Αθηναίοι θα την ακούσουν, θα την κρίνουν και θα τη χειροκροτήσουν «από νεοπαγούς και ευπρεπούς σκηνής»¹⁸. Ανάμεσα στους αρθρογράφους που υποστηρίζουν το έργο του Καρρέρ ξεχωρίζει ο σημαντικός λόγιος και μεταφραστής Ιωάννης Ισιδωρίδης Σκυλίσης¹⁹. Πολύ σύντομα, η *Νέα Εφημερίς*, το πλέον έγκυρο και ενημερωμένο σε θέματα Καρρέρ

¹⁵ «Το νέον μελόδραμα», εφ. *Ελπίς* Ζακύνθου, 15/5/1888, σσ. 1 – 2.

¹⁶ Ό.π. Διευκρινίζεται ότι δεν έχει ελεγχθεί η πιστότητα της πληροφορίας, ωστόσο η υπόνοια και μόνο εκδήλωσης διεθνούς ενδιαφέροντος για τη νέα όπερα του Καρρέρ έχει ιδιαίτερη σημασία.

¹⁷ Η όπερα *Μαραθών – Σαλαμίς* ολοκληρώνεται τον Ιούλιο 1888, όπως σημειώνει ο ίδιος ο Καρρέρ στο σπαρτίτο του έργου που βρίσκεται στο Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακωνθίων.

¹⁸ «Πινάκιδες», εφ. *Εφημερίς*, 16/6/1888, σ. 2. Στο συγκεκριμένο δημοσίευμα ο Μέμνων Μαρτζώκης κατά λάθος αναφέρεται ως Ανδρέας Μαρτζώκης. Επίσης, επιθεώρησης *Εβδομάς*, 18/6/1888, σ. 11 και *Αμάθεια* Σμύρνης, 12(24)/9/1888, σ. 1. Η τελευταία μας πληροφορεί ότι ο Παύλος Καρρέρ, πέραν του *Μαραθώνος – Σαλαμίνας*, καταπιάνεται με τη σύνθεση της έμμετρης μουσικής κωμωδίας *Ο Κόντε Σπουρηγίτης*. Οι ειδήσεις περί *Κόντε* δημοσιεύονται την ίδια ακριβώς εποχή σε αθηναϊκά έντυ-

πα, με αποτέλεσμα ο Καρρέρ να υπεραποχολεί την ίδια περίοδο τον αθηναϊκό τύπο με δύο έργα του. Ωστόσο, παρά την ιδιαίτερα αυξημένη δημοσιότητα, κανένα από τα δύο μελοδράματα δεν είδε τα φώτα της σκηνής.

¹⁹ «Οι Έλληνες ηθοποιοί», εφ. *Νέα Εφημερίς*, 5/7/1888, σ. 3. Στο άρθρο αυτό ο Σκυλίσης θλίβεται για την έλλειψη εκπαιδευμένων Ελλήνων ηθοποιών και θεωρεί αναγκαίο κακό την ανάθεση των εγκαινίων του Δημοτικού Θεάτρου σε γαλλικό θίασο. Ενεπισταί ότι, για τον σκοπό αυτό, θα επιλεγεί ένα ελληνικό έργο και προτείνει είτε την όπερα του Σαμάρα *Flora Mirabilis*, είτε «[...] το προαγγελόμενον του Καρρέρ, *Μαραθώνα* και *Σαλαμίνα*, προτιμότερον μάλιστα δια την υπόθεσιν, αν υπήρχεν ήδη επιδοκιμασμένον ως η *Φλώρα* του Σαμάρα» είσαν δε αλλότριαι και αλλόγησσοι οι μέλαινες αυτό ηθοποιοί. Εκ της αλλοτριότητος και της αλλογλωσσίας ταύτης έτι μάλλον θα ετιμάτο η ελληνική επήνοια». Ευχαριστώ πολύ την φιλόλογο – θεατρολόγο κυρία Ηρώ Κατσιώτη που, αναδιφώντας για χάρη μου

έντυπο, ανακοινώνει ότι «το μέγα εθνικόν έργον παρεδόθη ήδη χθες υφ' ημών²⁰, σταλέν εκ Ζακύνθου εις τον κ. Λασάλ, όστις, αφού το μελετήση μετά της κυρίας του²¹ και του διευθυντού της ορχήστρας κ. Σαλλίε, θέλει αποφανθεί αν δύναται να παρασταθή εν τω μεγάλω νέω θεάτρω του κ. Συγγρών²².

Οι Γάλλοι θεατρώνες Lassalle και Charlet ήταν οι επικεφαλής του γαλλικού θιάσου «Théâtre Français à l'Étranger» που είχε αναλάβει να δώσει παραστάσεις στο Δημοτικό Θέατρο Αθηνών κατά την πρώτη περίοδο λειτουργίας του (χειμερινή περίοδος 1888 – 1889)²³. Όπως πληροφορούμαστε, εν πρώτοις ο Lassalle, ο οποίος «ήδη εγοητεύθη εκ της μεγαλοπρεπούς σκηνηκής διατάξεως του έργου», έχει απαιτήσει να μεταφραστεί το λιμπρέτο στα γαλλικά, ώστε «να εκτελεσθή υπό του γαλλικού θιάσου, όστις θα έλθη τελειοποιημένος». Στη συνέχεια ο Καρρέρ «ερχόμενος θα γράψη την ενοργάνωσιν της συνθέσεώς του δια 34 μουσικούς και 30 πρόσωπα χορού και θα επιστατήση εις όλην την διδασκαλίαν του έργου μέχρις εκτέλεσεως αυτού δημοσία πανηγυρικώς. Τα σκηνηκά ελπίζεται ότι, ταις οδηγίαις του ποιητού κ. Μαρτζώκη, του μελοποιού, τη εξιδιασμένη δε πείρα του κ. Λασάλ και τη ζωγραφική του κ. Τσερώνη²⁴, ήδη εν γνώσει διατελούντος, θα εφαρμοσθώσιν εντελέστατα, θα είναι δε μοναδικά εν Αθήναις».

τα πλούσια αρχεία της, εντόπισε την πληροφορία αυτή, καθώς και άλλες σχετικές με το θίασο Lassalle – Charlet.

²⁰ Είναι φανερό ότι ο Παύλος Καρρέρ έχει στείλει το έργο στον Ιωάννη Καμπούρογλου, ο οποίος αναλαμβάνει να το παραδώσει στα χέρια του Lassalle. Δεν έχει διαπιστωθεί εάν ο Καρρέρ επισκέφθηκε τον Lassalle στην Αθήνα στα τέλη του καλοκαιριού 1888. Ένα δημοσίευμα στην εφ. *Φορολογούμενος Πατρών*, 29/7/1888, σ. 4, αναφέρει την πρόθεσή του να ταξιδέψει «εις Αθήνας ίνα συνεννοηθή μετά της εργολαβίας του νέου θεάτρου περί της παραστάσεως του νέου και ανεκδότου αυτού μελοδράματος Μαραθών – Σαλαμίς δι' ου εγκαυθήσεται το θέατρον εκείνο [...]», ωστόσο περί αυτού δεν έχουν βρεθεί άλλα στοιχεία. Ας διευκρινιστεί ότι ο Παύλος εκείνη την εποχή «διατρίβει παρ' ημών [ενν. εν Πάτραις...] κληθείς υπό της εργολαβίας του ενταύθα εαρινού θεάτρου ίνα επιστατήση εις την παρασκευήν του γνωστού μελοδράματός του Μάρκος Βότσαρης όπερ δοθήσεται από της σκηνης του θεάτρου εκείνου». Πρόκειται για παράσταση που δόθηκε από ιταλικό θίασο στο θερινό θέατρο των Πατρών «Παράδεισος» στα τέλη Ιουλίου – αρχές Αυγούστου 1888.

²¹ Πρόκειται για την υπήφωρο πρωταγωνίστρια του θιάσου, Denise (Διονυσία) Lassalle. Στο σημείο αυτό οφείλω να διορθώσω την Αγγελική Σκανδάλη: Η πορεία της όπερας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα σε σχέση με τη συγκρότηση του αστικού χώρου. Μία πρώτη προσέγγιση, Σειρά: Το μυστικό και το παράδειγμα, αριθμός 7, Gutenberg, Αθήνα, 2001 σσ. 178 – 179, η οποία ταυτίζει τον Lassalle με τη σοπράνο σύζυγό του, θεωρώντας ότι εκείνη ήταν επικεφαλής του θιάσου. Από όλες τις γραπτές μαρτυρίες προκύπτει ότι τα πρόσωπα αυτά είναι δύο, ο θιασάρχης και

ηθοποιός σύζυγος Ευγένιος Λασάλ και η αιδός σύζυγος Διονυσία. Επιπλέον, λανθασμένα χαρακτηρίζεται ο θίασος Lassalle μόνο οπερετικός, καθώς το ρεπερτόριο του περιλαμβάνει και γαλλικά έργα πρόζας, γαλλικές όπερες και οπερέτες. Για την τεκμηρίωση του παραπάνω, υπάρχουν πολυάριθμα δημοσιεύματα στον αθηναϊκό τύπο του 1888 με θέμα τη δράση του θιάσου Lassalle – Charlet στο Δημοτικό Θέατρο Αθηνών, τα οποία είναι αδύνατα να παραθέσω στα στενά πλαίσια αυτού του άρθρου.

²² «Μαραθών - Σαλαμίς», εφ. *Νέα Εφημερίς*, 30/6/1888, σ. 4: «[Θα παρασταθῇ] υπό του μελοδραματικού γαλλικού θιάσου, όστις θα έλθη εν Αθήναις δια την χειμερινήν περίοδον εν τω μεγάλω νέω θεάτρω του κ. Συγγρών».

²³ Ο θίασος είναι γνωστός στην Αθήνα, αλλά και στην επαρχία από το 1880. Σύμφωνα με δημοσιευμένα στοιχεία που μου επεσήμανε η Ηρώ Κατσιώτη, στις αρχές του 1889 οι δύο θιασάρχες ήδη θεωρούνται «πρώην εργολάβου» του Δημοτικού Θεάτρου Αθηνών, ενώ την άνοιξη 1889 η «δραματική συμμορία του κ. Λασάλ» αποχωρεί από την Αθήνα. Η σύνθετη πορεία του θιάσου Lassalle – Charlet στον ελληνικό χώρο απαιτεί ειδική μελέτη, η οποία δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί στο περιθώριο της έρευνας για τον Καρρέρ.

²⁴ Ο Ιταλός σκηνογράφος Salvatore Cerroni ή Cerone δρα στην Ελλάδα κατά τις δεκαετίες 1870 και 1880. Το 1879 τον συναντάμε στο Δημοτικό Θέατρο Πατρών «Απόλλων» να συνεργάζεται με τον Παύλο Καρρέρ για τον ανέβασμα της όπερας *Η Κυρά Φροσύνη* (Πρώτη παράσταση στις 27/1/1879). Το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς έρχεται και πάλι σε επαφή με τον Καρρέρ, όταν επιμελείται σκηνογραφικά την όπερα *Ruy Blas* κατά τα εγκαίνια του Δημοτικού Θεάτρου της Ζακύνθου, 'Φώ-

Στον επίλογο του άρθρου ο συντάκτης προσπαθεί να φιλοτιμήσει τον Γάλλο θιασάρχη, ανάγοντας για άλλη μία φορά την παράσταση του μελοδράματος σε εθνική υπόθεση: «Ο κ. Λασάλ δεν ηδύνατο κάλλιον ν' ανταποκριθῇ εἰς τὴν κοινὴν ἐθνικὴν ἐπιθυμίαν καὶ νὰ δώσῃ καλλίτερον δέγμα λατρείας καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὰ ἐλληνικά, ἐμὴ ἀναδεχόμενος τὴν ἐπὶ σκηνῆς παράστασιν ἔργου Ἑλλήνος μουσικοῦ πρωτοτύπου, τοιαύτης δὲ μεγαλοπρεπεστάτης υποθέσεως ἥτις συγκινεῖ ἐκ βαθέων καὶ μόνον διὰ τὸν τίτλον τῆς, εἰν δ' ἐπιτύχῃ ἐπὶ σκηνῆς θὰ εἶναι ἡ ευγενεστάτῃ ἐναρξίς τοῦ νέου θεάτρου καὶ θ' ἀφήσῃ ἀξιολογούμενον εποχὴν ἀναδείξεως ἐλληνικῆς τέχνης καὶ ποιήσεως διὰ τῆς καλλιτεχνικῆς συνδρομῆς ἀγαπητῶν Γάλλων».

Το ζήτημα της γαλλικής μετάφρασης του ιταλικού λιμπρέτου της όπερας τίθεται για πρώτη φορά στο δημοσίευμα αυτό της Νέας Εφημερίδος, χωρίς πολλές εξηγήσεις, προσφέρει, ωστόσο, την ευκαιρία στον αρθρογράφο να διατυπώσει το αίτημα και την ευχή για μία ελληνική μετάφραση του λιμπρέτου: «Το ἔργον τοῦτο ἐγράφη ἰταλιστί, καθὼ προορισμένον διὰ τὸν ευρὺ ευρωπαϊκὸν κύκλον τῶν θεάτρων· ἤδη δὲ μεταφρασθῆσεται γαλλιστί. Εἴθε νὰ υπῆρχε θίσιος ἐλληνικοῦ μελοδράματος, ὥστε καὶ εἰς τὴν ἐλληνίδα φωνὴν νὰ γραφῇ, ἀφοῦ εἶναι προϊόν ἐλληνικῆς διανοίας καὶ μουσοφιλίας». Η παραπάνω φράση αψηχεί έμμεσα σκέψεις του ίδιου του Καρρέρ, ο οποίος με λύπη πολλές φορές παρατηρεῖ ότι τα έργα του δεν μπορούν να ανέβουν στην ελληνική θεσά, έλλείψει Ελλήνων τραγουδιστῶν²⁵.

Ο Γιώργος Λεωτσάκος θεωρεῖ αδιανόητο για έναν έμπειρο περιοδεύοντα γαλλικό θίσιος να αδυναίται να συμπεριλάβει στο ρεπερτόριό του έργα γραμμένα στην ιταλική γλώσσα και ερμηνεύει την αξίωση του Lassalle να μεταφραστεί το λιμπρέτο στα γαλλικά ως «συγκεκριμένη κωλουσεργία»²⁶. Τα μέχρι τώρα γνωστά στοιχεία δεν μας επιτρέπουν να αποφανθούμε κατηγορηματικά αν πρόκειται για μία σκόπιμη ενέργεια καθυστέρησης ή και παρακώλυσης εκ μέρους του Lassalle· βέβαιο όμως είναι ότι το γεγονός αυτό λειτούργησε αναβλητικά και καταλυτικά, καθώς στις 15 Οκτωβρίου 1888, ο θίσιος Lassalle – Charlet κάνει

σκολος' (Πρεμιέρα στις 28/10/1879). Το 1889, μαζί με τον Γάλλο σκηνογράφο Ζολύ αναλαμβάνει να σχεδιάσει τα σκηνικά της *Flora Mirabilis* του Σπυρίδωνος Σαμάρα που ανεβαίνει στο Δημοτικό Θέατρο Αθηνών (Πρεμιέρα στις 29/10/1889, βλ. Ξεπαπαδάκου Αύρα: «Συναυλίες, θέατρο, μελόδραμα και άλλες εκδηλώσεις κατά τους εορτασμούς των γάμων του Κωνσταντίνου Α'», *Παρνασσός*, Τόμος ΜΓ', Αθήνα 2002, σσ. 375 – 402).

²⁵ Καρρέρ Παύλος: *Απομνημονεύματα*, φύλλο 23 recto. Είναι χαρακτηριστικό ότι αμέσως μόλις ιδρύεται ο Ελληνικός Μελοδραματικός Θίσιος του Ι. Καραγιάννη και ανεβαίνει τον *Μάρκο Μπότσαρη* στα ελληνικά, ο Καρρέρ σπεύδει να εξασφαλίσει ελληνικές μεταφράσεις και για τα υπόλοιπα έργα του. «[...] Ἦδὼ ο κ. Καρρέρ, χάριν τοῦ ἐλληνικοῦ θίσιου, μετέφρασεν τελευταίως καὶ ἄλλα αὐτοῦ μελοδράματα, γεγραμμένα ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν ἰταλικήν, τοιαῦτα δὲ εἶνε: 1) Η Κυρά Φροσύνη, 2) Μαραθῶν – Σαλαμίς, 3) Η Αναζήτση, 4) Μαρία Αντωνιέττα καὶ 5) Ισαβέλλα Ασπίου [εν. Isabella d' Aspeno]. Ο θίσιος τοῦ κ Καραγιάννη ἀναντιρρῶτως θέλει νηρητῆσει ἀποτελεσματικώτερον τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν, ἀν ἀναβίβῃ ἀπὸ σκηνῆς ἐλληνικά προ πάντων ἔργα καὶ τῶσον μάλιστα πε-

φημισμένα οἷα τοῦ κ Καρρέρ, πρωτότυπα καὶ ἐλληνοπρεπῆ καὶ τὴν ἔμπνευσιν, τὸ θέμα, τὴν σύνθεσιν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν». Το δημοσίευμα από την εφ. *Πρωία*, 13/8/1889, σ. 3. Παρόμοιο δημοσίευμα και στην εφ. *Παλιγγενεσία*, 1/8/1889 σ. 3. Να επισημανθεί εδώ ότι η μετάφραση στα ελληνικά του *Μαραθῶν – Σαλαμίς* υπογράφει ο Αριστείδης Καφκοκέφαλος, όπως μπορούμε να διαβάσουμε πάνω στο σπαρτίτο της όπερας που βρίσκεται στο Μουσείο Σολωμοῦ και Επιφανῶν Ζακανθίων. Τη λαχτάρα του Παύλου Καρρέρ να δει τα έργα του να παίζονται στα ελληνικά μεταφέρει η *Νέα Εφημερίς* στη νεκρολογία «Επὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Παύλου Καρρέρ», 13/6/1896 σ. 5: «[...] Ἀλλὰ με ποῖους αὐδοῦς; Με ποῖαν ορχήστραν; [...] Ἐπρεπε νὰ φαντασθῆτε ἕνα νημφίον, παθόντα νεκροφάνειαν ἐπὶ ἔτη μακρά, ἀήνης ἀνακύπτοντα, ἀνεγειρόμενον καὶ συνεχίζοντα τὴν χαρὰν τοῦ μετὰ ἐνδύματα τὰ ἰδία τῆς εποχῆς, καθ' ἣν εἶχε κομηθῇ, διὰ νὰ ἀντιληφθῆτε ορθῶς καὶ πιστῶς τὸ εἶδος τῆς χαρμῆς τοῦ Καρρέρ [...] παριστάνοντος τὰ ἔργα τοῦ, ἅπανα εἶχον γραφῇ ἰταλιστί, ἐλληνιστί ἐπὶ τέλους ἐν Αθήναις!»

²⁶ Γιώργος Λεωτσάκος: *Παύλος Καρρέρ. Απομνημονεύματα...* ὁ.π., σσ. 161 – 166.

πρεμέρα στο νεόκτιστο Δημοτικό Θέατρο της Αθήνας όχι με έργο ελληνικό, όπως οι πάντες προσδοκούσαν, αλλά με την γαλλική όπερα *Mignon* του Ambroise Thomas²⁷.

4. Η έπ' αόριστον αναβολή

Τρεις ημέρες πριν τα εγκαίνια, η *Νέα Εφημερίς* και πάλι δημοσιεύει την είδηση ότι η όπερα *Μαραθών – Σαλαμίς* «απεφασίσθη να παρασταθεί [στο προσεχές μέλλον, αλλά άγνωστο πότε ακριβώς] υπό του θιάσου του κ. Λασάλ, ανέλαβε δε την επί τούτω εις το γαλλικόν μετάφρασιν ανήρ εντριβέστατος περί τα τοιαύτα και γνώστης της μουσικής»²⁸. Ο εντριβέστατος αυτός μεταφραστής είναι ο διανοούμενος Ανώνυμος Φραβασίλης, όπως πληροφορούμαστε λίγο αργότερα, ενώ η παράσταση κατά πάσα πιθανότητα θα παρουνισιαστεί «περί τα μισά της θεατρικής ταύτης περιόδου»²⁹.

Τα ερωτηματικά μας για την τύχη του έργου στα χέρια του Lassalle ενισχύονται από μία επιστολή του θιασάρχη προς τον Παύλο Καρρέ, με ημερομηνία 21 Οκτωβρίου 1888, η οποία εντοπίστηκε στο Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, παραποδοθετημένη ανάμεσα σε μουσικό υλικό³⁰. Ο Lassalle επιβεβαιώνει μεν ότι η μετάφραση του έργου στην γαλλική ανατέθηκε και μάλιστα ζητά από τον Καρρέ να του αποστείλει «ένα σπαρτίτο για λίανο με τα λόγια κάτω από τη μουσική», καταλήγοντας ότι «συνεπώς το θέμα αυτό θεωρείται λήξαν», αφήνει, ωστόσο, μέσα στην αοριστία την ημερομηνία της επικείμενης παράστασης με το απροσδιόριστο «Όταν θα έχουμε ξεμπερδέψει με τα εγκαίνια μας, θα συνεννοηθούμε ποια θα ήταν η καταλληλότερη εποχή για να παρασταθεί το έργο σας»³¹.

Ο Γιώργος Λεωτσάκος διακρίνει μία διάθεση εμπαιγμού του Καρρέ εκ μέρους του αποστολέα της επιστολής, θεωρώντας ότι κατά βάθος ο Lassalle προσπαθεί ευχήμως να απαλλαγεί από κάτι ανεπιθύμητο³². Εν τούτοις, αναντίρρητο γεγονός παραμένει ότι ο Γάλλος θιασάρχης, αν μη τι άλλο, μπήκε στον κόπο να βρει μεταφραστή, ο οποίος εν τέλει παρέδωσε το έργο μεταφρασμένο στα γαλλικά και έτοιμο προς παράσταση. Επιπλέον, γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι στις αρχές του 1889 λήγει η εργολαβία των Lassalle - Charlet και η συνεργασία τους με το Δημοτικό Θέατρο Αθηνών διακόπτεται³³. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, αυτή να είναι

²⁷ Για τα εγκαίνια του Δημοτικού Θεάτρου Αθηνών ο αθηναϊκός τύπος τον πρώτον δεκαπενθημέρου του Οκτωβρίου 1888 βρίζει δημοσιευμάτων, τα οποία, λόγω μεγάλου αριθμού, είναι προτιμότερο να μην παραθέσω. Δυστυχώς, σε κανένα από όσα έχω μέχρι τώρα μελετήσει δεν αναφέρεται ότι ελήφθη απόφαση να μην παρασταθεί το *Μαραθών - Σαλαμίς* κατά τα εγκαίνια. Άρα δεν μπορούμε να μάθουμε ποιος ευθύνεται για την απόφαση αυτή. Ο ίδιος ο Λασάλ; Ο Ανδρέας Συγγρός; Η κυριαρχική προσωπικότητα και η ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη κοινωνική δράση του δεύτερου μας επιτρέπουν να τον φανταστούμε να αναμειγνύεται και να παρεμβαίνει δραστικά σε κάθε ζήτημα που αφορά στη λειτουργία του Δημοτικού Θεάτρου Αθηνών.

²⁸ Εφ. *Νέα Εφημερίς*, 12/10/1888, σ. 4.

²⁹ «Μαραθών - Σαλαμίς», εφ. *Νέα Εφημερίς*, 3/11/1888, σ. 3.

³⁰ Γιώργος Λεωτσάκος: *Παύλος Καρρέ. Απομνημο-*

νεύματα... ό.π., σσ. 161 – 166

³¹ Ο.π. Στο πρωτότυπο: «*Nous avons enfin trouvé un traducteur de Salamis-Marathon. Il demande que vous vouliez bien lui envoyer une partition au piano qui aurait les paroles sous la musique. Donc maintenant c'est une affaire entendue. Quand nous serons débarassés (sic) de notre inauguration nous nous entendrons pour l'époque à peu près juste, où devra passer votre œuvre.*» Η μετάφραση που χρησιμοποιώ είναι του Γιώργου Λεωτσάκου.

³² Ο.π. σσ. 165 – 166. Βλ. επίσης Λεωτσάκος Γιώργος: «Η όπερα στην Ελλάδα. 1733 – 1940: Μία ιστορική σκιαγραφή της ελληνικής όπερας έως την ίδρυση της Εθνικής Λυρικής Σχολής», *Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες*, Αφιέρωμα: Ελληνικό Μελόδραμα 1888 – 1940, 4/4/1999 σ. 8.

³³ *Νέα Εφημερίς*, 11/1/1889, σ. 5: Ο Lassalle – Charlet χαρακτηρίζονται «πρώην εργολάβοι του ενταύθα θεάτρου».

η αιτία ματαίωσης της επικείμενης παράστασης. Δυστυχώς δεν έχει ακόμη βρεθεί άλλο στοιχείο για να μας διαφωτίσει περισσότερο.

5. Οι προσπάθειες του 1889: Ο Ελληνικός Μελοδραματικός Θιάσος και οι Γάμοι του Κωνσταντίνου Α'

Το έτος 1889, ο Παύλος Καρρέρ, ως συνθέτης του λαοφιλέστατου *Μάρκου Μπότσαρη* και της *Κυρά Φροσύνης*, γνωρίζει πρωτοφανή επιτυχία στις ελληνικές παροικίες της Αιγύπτου, κατά την πρώτη περιοδεία του Ελληνικού Μελοδραματικού Θιάσου του Ιωάννη Καραγιάννη³⁴. Ωστόσο οι θρίαμβοι της Αλεξάνδρειας και του Καΐρου³⁵ δεν είναι αρκετοί για να εξασφαλίσουν μία παράσταση της όπερας *Μαραθών – Σαλαμίς* είτε στην Αθήνα, είτε στο εξωτερικό.

Οι προσπάθειες του Παύλου Καρρέρ στρέφονται προς κάθε κατεύθυνση. Αρχικά, μαθαίνοντας ότι ο εθνικός ευεργέτης Γεώργιος Αβέρωφ «κατηνχαριστήθη εκ της παραστάσεως του έργου του ο Μάρκος Βότσαρης», επικαλείται την αρωγή του, γράφοντάς του σε επιστολή «ότι έχει και άλλα κρείττονα του Μάρκου Βότσαρη εν χειρογράφοις»³⁶. Στη συνέχεια, με άλλη επιστολή του προς την αλεξανδρινή εφημερίδα *Ομόνοια*, απευθύνεται στους εκπροσώπους της εκεί ελληνικής κοινότητας τους οποίους ευχαριστεί για τη θερμή υποδοχή που επεφύλαξαν στον *Μάρκο* και «υποδεικνύει ότι θα δνηθή εν ετέρα τινί ευκαιρία να παρουσιάση και άλλα του έργα [...] και προ πάντων το τελευταίον μεγαλοπρεπές εθνικόν μελόδραμα Μαραθών – Σαλαμίς και μάλιστα να παραστή αυτοπροσώπως εν Αλεξανδρεία εις τας προηγουμένας και εις την παράστασιν αυτών»³⁷. Οι προσπάθειες αυτές, όμως, δεν τελεσφορούν.

Το καλοκαίρι του 1889, όταν ο ίδιος ο Καρρέρ βρίσκεται στην Αθήνα³⁸ επ' ευκαιρία των παραστάσεων του *Μάρκου* και της *Φροσύνης* από τον Ελληνικό Μελοδραματικό Θίασο στο υπαίθριο

³⁴ Ο επαγγελματικός θίασος «Ελληνικό Μελόδραμα» ιδρύεται από τον αρχιμουσικό Σπυριδωνα Μπεκατώρο, τον λυρικό τραγουδιστή Αντώνιο Λάνδη και τον εμποροεραστή Ιωάννη Καραγιάννη στα τέλη του 1888. Διαλύεται στα μέσα του 1890 και ανασυγκροτείται μερικώς το 1891, έχοντας, όμως, βραχύτατο χρόνο ζωής. Για την ιστορία του θιάσου βλ. Καραγιάννης Ιωάννης: «Έργα και ημέραι του Πρώτου Ελληνικού Μελοδράματος», περ. *Μουσικά Χρονικά*, τεύχος 7 – 9 (43-45), Αθήνα, 1932, Χατζηλαποστόλου Αντώνιος: *Ιστορία του ελληνικού μελοδράματος*, Αθήνα, 1949.

³⁵ Οι παραστάσεις του *Μάρκου Μπότσαρη* και της *Κυρά Φροσύνης* στο θέατρο «Ζίζινια» της Αλεξάνδρειας δόθηκαν τον Φεβρουάριο, Μάρτιο και Απρίλιο 1889. Η παράσταση του *Μάρκου Μπότσαρη* στη Χεδιβική Όπερα (Khedivial) του Καΐρου δόθηκε στις 22/2/1889 (ευρ. 2/3/1889). Αναλυτική παρουσίαση της ιστορίας των παραστάσεων της όπερας *Μάρκος Μπότσαρης* στο: Ξεπαπαδάκου Αύρα: «Ο Μάρκος Βότσαρης του Παύλου Καρρέρ. Μία «εθνική» όπερα», περ. *Μουσικός Λόγος*, Τεύχος 5, Άνοιξη 2003, εκδόσεις Παπαρηγορίου – Νάκας, σσ. 27-63.

³⁶ *Νέα Εφημερίς*, 12/3/1889, σ. 4.

³⁷ *Νεολόγος* (Κωνσταντινουπόλεως), 14/3/1889, σ. 3. Στο μικρό αυτό δημοσίευμα ο Παύλος Καρρέρ πολιτογραφείται... Κερκυραίος! Λυπάμαι που, παρά τις προσπάθειές μου, δεν έχω κατορθώσει προς το παρόν να βρω το πρωτότυπο δημοσίευμα από την εφημερίδα *Ομόνοια* της Αλεξάνδρειας.

³⁸ Η άφιξη του Παύλου Καρρέρ στην Αθήνα αναγγέλλεται στον αθηναϊκό τύπο: *Πολιτηγενεσία*, 1/8/1889 σ. 3, *Πρωία*, 2/8/1889, σ. 3, *Ακρόπολις*, 3/8/1889, σ. 3. Στην τελευταία αναφέρεται ότι ο Καρρέρ κατέφθασε στην Αθήνα «εκ Ζακύνθου μετά της θηγατρός του δεσποινίδος Ελένης [...] όπως παραστή εν τη παραστάσει του έργου του Ο Βαρκώνος Βότσανδρος ως και άλλων». Το απόσπασμα παρατίθεται γιατί περιέχει δύο αξία απορίας σημεία: Για πρώτη και μοναδική φορά αναφέρεται κόρη του Καρρέρ με το όνομα Ελένη. Δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί πόσες κόρες είχε ο Καρρέρ. Ο ίδιος αναφέρει τη Μαρία στα *Απομνημονεύματά* του (φ. 21 recto). Του αποδίδεται όμως η πατρότητα και άλλων τεσσάρων κοριτσιών, της Ελένης, της Πηννης, της Αλμπίνας ή Αλβίνας ή Ελβίνας ή Μελβίνας ή Ελβίρας (!) και της Αναστασίας, για τις οποίες έχουν

Θέατρο Φαλήρου³⁹, συνειδητοποιεί ότι, παρά την αντίθεση επιθυμία του θιάσου, είναι αδύνατον «να αναβιβασθῇ ἐπὶ ανοικτῆς σκηνῆς» [το ἔργο] «καὶ λόγῳ ἄλλων καλωμάτων καὶ ἐνεκεν τῆς σκηνικῆς ανεπαρκείας του υπαιθρίου φαληρικοῦ θεάτρου. [...] Επειδὴ το ἔργον τούτον απαιτεῖ πλουσίαν σκηνικὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ αφθονώτερα τα τεχνικά μέσα τῆς εκτελέσεως [...]» ο συνθέτης αντιπροτείνει να παρουσιαστεί τον Οκτώβριο του αὐτοῦ ἔτους, «κατὰ τὰς επικειμένας τελετάς των γάμων του διαδόχου εν τῷ Νέῳ Θεάτρῳ⁴⁰, ἐπὶ τῇ ευκαιρίᾳ τῆς παρουσίας τῶσων ξένων ἐπισήμων»⁴¹. Καὶ δηλώνει ὅτι θα θεωρήσει τον εαυτό του ευτυχῇ «αν πιστοποιηθῇ καὶ ενώπιον αὐτῶν [εν. των ξένων ἐπισήμων] ὅτι δεν ἐξέλειπεν ἡ μουσικὴ ιδιοφυΐα παρὰ τοῖς νεωτέροις ἔλλησι καὶ ὅτι ὑπὸ τὴν ἐποψιν ταύτην δύναται καὶ ἡ Ελλάς να παράσῃ δέγματα πολιτισμοῦ καὶ αναπτύξεως»⁴². Για το σκοπὸ αὐτό, ο Καρρέρ προσφέρει το ἔργο του «ἀνευ ὀρων» στο Δῆμο Αθηναίων⁴³.

Σε αὐτὴν τὴν προσπάθεια του Παύλου Καρρέρ σπεύδει να συνδράμει για ἄλλη μία φορά ο αθηναϊκὸς τύπος καὶ το μουσικόφιλο κοινό. Ο δημοσιογράφος καὶ κριτικὸς τῆς εποχῆς Σπυριδὼν Παγανέλης υποστηρίζει θερμὰ σε ἐπιστολὴ του τὴν πρόταση να παρασταθῇ ἡ ὄπερα *Μαραθῶν - Σαλαμίς* κατὰ τοὺς εορτασμούς, γράφοντας: «[...] Ἰκανὰ συνηγοροῦσι υπὲρ τῆς γνώμης ταύτης: τὸ εθνικόν, τὸ Παναθηναϊκὸν μᾶλλον τῆς υποθέσεως, τὸ γηγενὲς του μελοποιού, καὶ ἡ δημοσία δοθεῖσα βεβαίως ὅτι τὸ ἔργον του τούτου εἶναι τὸ ἀρίστον τῆς ἐμπνεύσεως αὐτοῦ [...]. Ἀλλ' ὁ Καρρέρης, πτωχὸς ὡς ὅλοι οἱ καλλιτέχναι εν Ἑλλάδι, δεν ἔχει τα μέσα τῆς mise en scène του ἔργου του. Λοιπὸν τα μέσα ταῦτα δεν εἶναι δυνατόν να δώσῃ ο Αθηναϊκὸς Δῆμος, τὸ κλέος του οποίου παναρχμόνιον θα προελάσῃ προ των οφθαλμῶν ἡμῶν τὴν νύκτα ἐκεῖνην». Καὶ καταλήγει, επικαλούμενος τὴν ιδιωτικὴ πρωτοβουλία: «Ἀς ἐλπίσωμεν ὅμως ὅτι ἐκτὸς τούτου γενναϊόφρων τις ἀνὴρ τῆς πόλεως ἡμῶν, μιμούμενος τοὺς πάλαι αθηναίους χορηγούς ἰσως συνδέσῃ τὸ ὄνομα αὐτοῦ μετὰ τῆς διδασκαλίας του μελοδράματος του Καρρέρη, εἰάν ἐννοεῖται ο Δῆμος ἀρνηθῇ διαρρήδην [...]»⁴⁴.

Ἡ παράσταση του μελοδράματος προβάλλεται ὡς εθνικὴ ἀπαίτηση ἀπὸ τις εφημερίδες, οἱ οποίες δημοσιεύουν με πάθος ἐπιστολὲς ἀναγνωστῶν, ὅπως τὴν ἐπιστολὴ κάποιου ἀνώνυμου Λευκαδίου στὴ Νέα Εφημερίδα: «Ἐτερος ἀνώνυμος "φίλος παντός, ὅτι πατριωτικόν καὶ ὠραῖον" μας γράφει ἐκ Λευκάδος, διαπορῶν πῶς μεταξὺ τῶσων καὶ τῶσων κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας, δεν ἐσκέφθησαν οἱ ἀρμόδιοι ὅτι ἀρμοδιότατον θα ἦτο να παριστάνετο τὸ μελόδραμα του ἐξαίρετου ἑλλήνου μελοποιού κ. Π. Καρρέρ *Μαραθῶν - Σαλαμίς* καὶ ἀν ἦτο δυνατόν να τιμηθῶσι αἱ εορταὶ δια τοιοῦτον ἐλληνικωτάτον ὄντος ἔργου. Εἰς ἡμᾶς τα λέγει αὐτά; πον υπήρξαμεν οἱ πρῶτοι ἐισηγηταί τῆς ιδέας καὶ τῶσων ἐνθουσιωδῶς καὶ ἀνηγγεῖλαμεν καὶ περιεγράψαμεν τὸ μελόδραμα; Ἀλλὰ τώρα, τελεῖται σήμερον ο γάμος, αὐριον ἀρχίζουν να φεύγουν οἱ ξένοι, ὡπῳ καιρός. Μα δεν θα παραιτηθῶμεν τῆς ιδέας μας. Ἀς ἦνε καὶ μετὰ ταῦτα: πρέπει το ἔργον τούτο να το ιδούμεν εν Αθήναις»⁴⁵.

Ἡ τελευταία ἀναφορά που συνδέει τὴ δράση του Ἑλληνικοῦ Μελοδραματικοῦ Θιάσου με

βρεθεῖ δημοσιεύματα. Ὡς πρὸς τὴν ιδιωτικὴς φύσεως αὐτῇ ὑπόθεσης του Καρρέρ δεν εἶναι τῆς παρουσίας να ἐπεκταθῇ. Δεύτερο ἀνεγγραμμένο σημεῖο ἀποτελεῖ ἡ ἀναφορά στο μελόδραμα *Ὁ Βαρώνος Βόσπουρος*, το οποίο ομολογῶ ὅτι – πρὸς το παρὸν πάντα – ἀγνώω, εἶμαι, ὅμως, σχεδὸν βέβαιη ὅτι πρόκειται για παρανόηση του γράφοντος καὶ ὄχι για ἔργο του Καρρέρ.

³⁹ Πρεμιέρα στίς 12/8/1889. Τὴν ορχήστρα διευθίνει ο ἴδιος ο Καρρέρ.

⁴⁰ Ἐννοεῖται τὸ Δημοτικὸ Θέατρο Αθηνῶν, το οποίο ο κόσμος ἀποκαλοῦσε «Νέον Θέατρον».

⁴¹ Περί γάμων βλ. Αὐρά Ξεπαπαδάκου, ὁ.π., ὑποσημείωση 24.

⁴² Ἀπὸ ευχαριστήρια ἐπιστολὴ του Παύλου Καρρέρ πρὸς το αθηναϊκὸ κοινό καὶ το θῖασο του Ἑλληνικοῦ Μελοδράματος, που δημοσιεύεται στὴν ἐφ. *Ἀκρόπολις*, 1/9/1889, σ. 3. Ἡ ἴδια ἐπιστολὴ καὶ στὴν ἐφ. *Καιροί*, σ. 4 τῆς αὐτῆς ἡμέρας.

⁴³ «Νέον Ἑλληνικὸν Μελόδραμα», ἐφ. *Ἀκρόπολις*, 18/9/1889, σ. 3.

⁴⁴ Ὁ.π.

⁴⁵ *Νέα Εφημερίς*, 15/10/1889, σ. 7.

την προσπάθεια του Καρρέρ να ανεβάσει το έργο του προέρχεται και πάλι από την Αλεξάνδρεια. Στις αρχές του 1892 ο θιάσος με ανανεωμένη σύσταση περιοδεύει στην Αίγυπτο και φιλοδοξεί με μία σειρά παραστάσεων να εξοικονομήσει χρήματα για την πολυδάπανη παραγωγή του «αρίστον νηγολοτάτον μελοδράματος του Καρρέρη Μαραθών – Σαλαμίσ». Ο τοπικός τύπος κάνει εκκλήσεις στην ελληνική κοινότητα ζητώντας την οικονομική της υποστήριξη, χωρίς, όμως, αποτέλεσμα⁴⁶.

Οι προσδοκίες και οι αλλεπάλληλοι αγώνες του Παύλου Καρρέρ να ανεβάσει επί σκηνής την όπερα *Μαραθών - Σαλαμίσ* νανέγησαν πολλές φορές και με επώδυνο τρόπο όσο ζούσε. Η τελευταία πράξη της κακοδαυμονίας που στιγμάτιζε το μελόδραμα αυτό ολοκληρώνεται με την ύστατη προσπάθεια του συνθέτη να παρουσιάσει το έργο του κατά τους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896, λίγο πριν πεθάνει⁴⁷. Γνωρίζουμε ότι με την ελπίδα αυτή στέλνει αποσπάσματα της όπερας στη *Μουσική Εφημερίδα*⁴⁸.

Ούτε όμως στο πλαίσιο των ολυμπιακών εορτασμών του 1896, ούτε και «μετά ταύτα», αλλά ύστερα από 107 έτη, στην Αθήνα του 2003, ήρθε η ώρα να δοκιμαστεί το «εθνικό» αυτό μελόδραμα από σκηνής. Πρόκειται για μία από τις πιο αργοπορημένες προεμέρες της ελληνικής όπερας. Θα κλείσουμε με δύο αναφορές στις τόσο πικρές για τον Παύλο Καρρέρ «μάχες» του *Μαραθώνος και Σαλαμίνος* από νεκρολογίες που δημοσιεύονται με αφορμή το θάνατό του: «*Προ ολίγων δε ετών συνέθεσεν έξοχον επίσης μελόδραμα τον Μαραθώνα, ήτο δ' έτοιμος να έλθη εις Αθήνας και να παρευρεθή διευθύνων την παράστασιν του μελοδράματός του, εάν η δέουσα συνδρομή τω παρείχτο εκ μέρους των αρμοδίων. Αλλ' ο Καρρέρ αφέθη χωρίς ουδείς να προσίδη αυτόν [...]*»⁴⁹. «*Τον Μαραθώνα του όμως δεν επρόφθασε να τον ιδή από σκηνής. Είνε το αριστούργημά του*»⁵⁰...

⁴⁶ Τηλέγραφος Αλεξάνδρειας, 31(12)/1/1892 σ. 2: «[...] *Εκ των παραστάσεων του Μάρκου Βότσαρη, της Κυρά Φροσύνης βραδύτερον δε του Αγορτικού Ιπποτισμού, πρόκειται να εξοικονομηθώσι αι δαπάναι αι αναγκαίαι εις την αναβίβασιν επί της εθνικής σκηνής του αρίστου νηγολοτάτου μελοδράματος του Καρρέρη Μαραθών - Σαλαμίσ. Μετά τούτο, το δραματολόγιον του θιάσου μας θα περιέχη 4 ωραία και πρωτότυπα ελληνικά έργα [...]*».

⁴⁷ Κατά τα εγκαίνια του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων στις 22/8/1966 οι κληρονόμοι της κόρης του Καρρέρ Αλβίνας Ριφίου δώρισαν την όπερα στο μουσείο. Τα δημοσιεύματα περί αυτού αναφέρουν

ότι το έργο επρόκειτο να παιχθεί κατά τους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 στην Αθήνα, πλην όμως ο Παύλος πέθανε. Τα δημοσιεύματα είναι τα ακόλουθα: *Τα Νέα* 18/2/1954 σ. 3, *Προοδευτική* (Ζακύνθου) 31/7/1962 σ. 2, *Τα Νέα* 10/9/1966 σ. 2, *Δράσις* (Ζακύνθου) 12/9/1966 σ. 2. Ωστόσο δεν έχουν εντοπιστεί (ακόμη) δημοσιεύματα του 1896 με αναφορές στο έργο του Καρρέρ.

⁴⁸ *Μουσική Εφημερίς* Απριλίου - Μάιος 1896, σ. 4.

⁴⁹ «Παύλος Καρρέρ», εφ. *Νέα Εφημερίς*, 9/6/1896, σ. 5.

⁵⁰ «Επί τω θανάτω του Παύλου Καρρέρ», *Νέα Εφημερίς*, 13/6/1896, σ. 5.